

О. И. Чайка

К ВОПРОСУ ПОВЫШЕНИЯ АДАПТАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА ДИСПЕТЧЕРОВ УПРАВЛЕНИЯ ВОЗДУШНЫМ ДВИЖЕНИЕМ

Современный уровень развития гражданской авиации характеризуется значительным влиянием человеческого фактора на безопасность полетов. Вопрос повышения адаптационного потенциала диспетчера управления воздушным движением является на сегодня достаточно актуальным. В этой статье рассматривается профессиональная деятельность авиадиспетчера в экстремальных условиях, которые отличаются от повседневных. Способность спокойно и эффективно переходить к аварийной ситуации, и в то же время быстро приспосабливаться к меняющимся обстоятельствам, имеет решающее значение для организации управления воздушным движением.

Ключевые слова: адаптационный потенциал, психологическая подготовка, надежность профессиональной деятельности, саморегуляция.

O. I. Chaika

TO THE ISSUE OF IMPROVING ADAPTIVE CAPACITY OF AIR TRAFFIC CONTROLLERS

The modern level of civil aviation development is characterized by great influence of human factor on flight's safety. The question of improving the adaptive capacity of air traffic controllers is a burning problem nowadays. According to the international Local Single Sky Implementation Plan (2012 – 2016) the burning problem is reliability of ATC controller and development of methodology directed for the prevention of air accidents and incidents. Under conditions of further intensification of air traffic special attention is to be paid to the reliability of the human element.

This article deals with the activity of an air traffic controller in extreme conditions that departs from the normal routine, and which may involve uncertainty, risk, time pressures and critical choices. In such a situation, routine trainings and procedures are insufficient, and familiar modes of thinking are ineffective. A feeling of information overload, combined with emotional distress, create extreme stress. The ability to flexibly and efficiently shift to emergency conditions, while adapting quickly to changing circumstances, is critical to the success of organizations that deal with human life, and to every organization operating in a complex reality, and is vital for saving lives, preserving reputation and returning to normal functioning.

Keywords: adaptive capacity, psychological training, professional reliability, self-regulation.

Подано до редакції 06.05.2013

УДК 316.6; 159.9

О. Я. Шаюк

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КОГНІТИВНОГО КОМПОНЕНТА ТОЛЕРАНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ

У статті досліджується розвиткова ефективність формувального впливу експериментальних умов на покомпонентне становлення професійної толерантності як інтегральної особистісної риси майбутніх економістів, а також підтверджена результативність останньої під час практичної реалізації. Доведено, що зазначені формувально-психологічні впливи сприяють позитивній зміні та якісному збагаченню змістового розуміння толерантності студентами-економістами, а відтак оптимізують формування її когнітивного компонента.

Ключові слова: особистість, толерантність, інтолерантність, терпимість, повнота розуміння, сутність, функції, структура, види, особистісний простір, когнітивний компонент.

Постановка проблеми та її зв'язок з актуальними завданнями сьогодення. Перебіг подій сьогодення яскраво засвідчує те, що людство вступило в нову фазу свого існування, характерними особливостями якої є перехід від агресивного самоствердження окремих держав та націй до формування вираженої позиції при розв'язанні будь-яких проблем світового розвитку. Саме тому принципи толерантної поведінки повинні пронизувати всі рівні відносин між людьми – від міжрасових до міжособистісних, однак здійснення такого переходу неможливе лише шляхом звичайних домовленостей і прийняття рішень. Перед людством

стоїть тяжка робота із формування нової форми свідомості, а відтак актуалізується завдання аналізу механізмів, які сприяють чи перешкоджають становленню толерантної свідомості.

У 2005-13 роках нами проведено низку теоретичних і прикладних досліджень на предмет з'ясування психологічних особливостей покомпонентного формування професійної толерантності студентів сучасного економічного ВНЗ як інтегральної психологічної риси їхньої особистості [4]. Саме ці напрацювання лягли в основу створення проф. Фурманом А. В. комплексного наукового проекту під назвою «Генеza то-

лерантності: витоки, реалії та перспективи українотворення» [1]. Наразі деталізуємо специфіку становлення когнітивного складника толерантності студентства як окремої вікової категорії.

Мета статті: на основі аналізу отриманих експериментальних даних визначити психологічні особливості формування когнітивного компонента толерантності у студентів-економістів.

Виклад основного матеріалу. Для підтвердження результатів теоретичного вивчення проблеми толерантності [див. 1; 2; 3; 4] виникла потреба у проведенні емпіричного дослідження особливостей її формування у майбутніх економістів. Відтак на підставі результатів констатувального експерименту [4] нами визначено чотири групи експериментальних умов такого формування у процесі їхньої професійної підготовки (комплексні психодіагностичні зрізи, тренінг розвитку толерантності, навчально-рольові ігри, кредитно-модульна система) і його програмну схему, яка, по-перше, реалізує класичні умови експериментування щодо виокремлення незалежної і залежної змінних, по-друге, дає часову розгортку експериментальних нововведень від вересня 2009 до липня 2010 р, по-третє, визначає етапи формувального психологічного впливу, що охоплює восьмимісячний термін цілеспрямованих емпіричних актів і дій, зорієнтованих на системоутворення толерантності як інтегральної особистісної риси студентів-економістів. У зв'язку з цим, на базі ТНЕУ упродовж 2009-2010 років нами було проведено психологічний формувальний експеримент, у якому взяли участь 45 студентів 1, 3 та 5 курсів, яких було поділено на три експериментальні групи – по 15 осіб у кожній.

Відповідно до мети, об'єкта і предмета дослідження, після впровадження чотирьох груп експериментальних умов спрямованого формування толерантності у студентів-економістів, нами реалізована програма завершальних психодіагностичних зрізів у травні-червні 2010 року в ТНЕУ. Всі методики обстеження залишалися ті самі, що й на початковому етапі проведення контрольних психологічних вимірів [4].

Тому висвітливо психологічні особливості та розвивальну ефективність формувального впливу вищезгаданих експериментальних умов на становлення когнітивного компонента професійної толерантності майбутніх економістів.

Повторні, після дев'ятимісячного терміну, емпіричні дані анкетування повноти розуміння студентами-економістами ТНЕУ толерантності як психокультурного явища вказують на позитивну динаміку розвитку її когнітивної складової (табл. 1). Якщо на етапі констатування з'ясувалося, що значна кількість студентів економічного профілю мають низький рівень розвитку когнітивного компонента: 70,0% першокурсників, 59,7% третьокурсників і 52,0% п'ятикурсників, то після системи формувально-актуалізаційних заходів кількість студентів із низьким і дуже низьким рівнями змістового розуміння толерантності кардинально змінилася у сторону спадання: 11,6% першокурсників, 7,6% третьокурсників і 3,5% п'ятикурсників, що знаходить відображення у вкрай позитивній динаміці -58,6%, -51,6% та -47,9% відповідно. Натомість різко зріс відсоток студентів із високим рівнем когнітивного компоненту. Так, у першокурсників він становить 28,0%, у третьокурсників – 43,3%, і п'ятикурсників – 59,5% (відповідно, сумарне зростання дорівнює 17,8%, 26,0% і 31,6%). І хоча середній рівень розвитку когнітивного компонента зупинився на 61,4% у першокурсників, 49,1% – у третьокурсників і 37,0% – у п'ятикурсників (динаміка 41,7, 25,6% і 16,3%), все ж проаналізовані дані опитувальника яскраво засвідчують, що у більшості студентської молоді чітко сформоване цілісне уявлення про толерантність як важливу людську властивість. Для більшості відповідей характерне визначення толерантності через поняття «терпимість», «терпіння», «стриманість», причому досить часто ці поняття змістовно ототожнюються. При виокремленні змістово-структурних ознак толерантності здебільшого мова йде також про порозуміння і взаємодопомогу. З нею часто пов'язують такі категорії, як доброзичливість, вихованість, повага, людяність, чесність, самовладання.

Таблиця 1

Порівняння усереднених результатів анкетування повноти розуміння студентами-економістами ТНЕУ толерантності як психокультурного явища (м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р)

Рівні змістового розуміння толерантності	Кількість студентів за курсами (у %)								
	1 курс			3 курс			5 курс		
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця
Дуже низький	34,5	2,2	-32,3	24,7	0	-24,7	19	0	-19
Низький	35,7	9,4	-26,3	34,5	7,6	-26,9	32,4	3,5	-28,9
Середній	19,7	61,4	41,9	23,5	49,1	25,6	20,7	37	16,3
Високий	10,1	22,3	12,1	17,3	29,8	12,5	27,9	37,1	9,2
Дуже високий	0	5,7	5,7	0	13,5	13,5	0	22,4	22,4

Із опитувальника також видно, що доброзичливість і терпимість є одним із головних критеріїв оцінки навколишніх. Водночас, більшість глибоко розуміє, що толерантність все ж таки значно ширше простої терпимості, адже вона охоплює свободу вибору і пов'язану з нею від-

повідальність, прагнення до особистої свободи у поєднанні із почуттям справедливості. Названі риси, як показує аналіз відповідей, студентами-економістами досить чітко рефлексуються. Це вказує на змістовно розширене, багатогранне розуміння ними толерантності після впро-

вадження системи формуально-психологічних умов та заходів.

Те, що студенти пов'язують волелюбство, свободу вибору та відповідальність з толерантністю, підтверджує і той факт, що майже всі із учасників експериментальних груп включили їх до списку рис толерантної особистості, а відтак і віднесли до визначальних позицій у наборі критеріїв оцінки навколишніх. Це повно підтверджує наявність ґрунтового усвідомлення студентами того, що вони самі можуть бути оцінені за даними критеріями. Багато відповідей фіксують такі характеристики толерантності, як довірливий діалог, розширення свого життєвого досвіду, власна активна громадянська позиція. Відтак студенти-економісти світоглядно сприймають толерантність як активну рису особистості. Натомість, досить рід-

ко толерантність розглядається ними тільки у ставленні навколишніх до традицій та віросповідань, і лише поодинокі відповіді фіксують уявлення про неможливість використання стратегії толерантної поведінки у своїй професійній діяльності через специфіку економічного ділового повсякдення.

При спробах дати визначення толерантності через протилежні поняття шляхом виділення його суттєвих та несуттєвих ознак-значень або через спробу класифікувати види толерантності у студентів виявилось достатньо наявних знань для повноцінних відповідей. Отримані результати повноти розуміння студентами толерантності були знову статистично опрацьовані за розумінням її сутності, функцій, структури, видів та особистісного простору (табл. 2).

Таблиця 2

Таблиця зведених первинних результатів повноти осмислення психозмістових інваріантів толерантності як психокультурного явища майбутніми економістами, одержаних за авторською методикою (м. Тернопіль, вибірка 45 осіб, вересень-травень 2009/10 р, у балах)

Курс	Аспекти психологічного пізнання толерантності																				
	Сутність			Функції			Структура			Види			Особистісний простір			Повнота розуміння			Зростання у кількості разів		
	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця	До	Після	Різниця			
1	3,7	9,6	5,9	3,6	8,1	4,5	2,6	7,9	5,3	2,9	8,5	5,6	3,1	9,5	6,4	15,9	43,6	27,7	2,7		
3	5,8	12,3	6,5	5,6	11,4	5,8	2,3	10,2	7,9	4,3	12,0	7,7	4,8	13,4	8,6	22,8	59,3	36,5	2,6		
5	5,9	14,8	8,9	5,6	13,7	8,1	4,3	11,6	7,3	4,4	12,8	8,4	5,1	15,0	9,9	25,3	67,9	42,6	2,7		

Усереднені кількісні дані таблиці вказують на наявність таких тенденцій: 1) істотно поглиблюються когнітивні досягнення студентами першого, третього та п'ятого курсів функцій (на 4,5; 5,8 і 8,1 балів відповідно), сутності (на 5,9; 6,5 і 8,9 балів), видів (на 5,6; 7,7 і 8,4 балів), структури (на 5,3; 7,9 і 7,0 балів) та особистісного простору (на 6,4; 8,6 і 9,9 балів) толерантності, що вказує на суттєве розширення поля гуманно зорієнтованої свідомості і толерантно збагаченої самосвідомості юнаків та дівчат у ВНЗ, що однозначно спричинено дев'ятимісячною формуально-психологічною роботою з ними. Причому до психологічних особливостей формування названої толерантності у майбутніх економістів, як показують одержані результати, треба віднести принаймні два моменти:

- по-перше, кількісно усереднене зростання кожного із п'яти психозмістових інваріантів пізнання толерантності не просто різниться між курсами навчання, а має позитивну тенденцію до зміни від першого до третього і особливо до п'ятого курсу. Зокрема, якщо діапазон зростання для першокурсників становить від 4,5 до 6,4 балів, то для третьокурсників – від 5,8 до 8,6, а для п'ятикурсників – від 7,3 до 9,9 балів. Це наочно підтверджує й загальний коефіцієнт повноти розуміння останніми «до» і «після» формуального експерименту: на першому курсі зростання сягає 27,7, на третьому – 36,5 і на п'ятому – 42,6 балів. Відтак, є підстави констатувати істотне розширення ціннісно-сміслового поля внутрішньої толерантності як інтегральної особистісної риси у студентів ТНЕУ від перших до п'ятих курсів, що становить центральну ланку

їхньої професійної толерантності як психокультурного явища;

- по-друге, на виняткову можливість цілеспрямованого формування толерантності, передусім психодидактичними засобами особистісного тренінгу, навчально-рольових ігор, умовами кредитно-модульного навчання, вказує факт кількарізного кількісного зростання показників, одержаних за психозмістовими вимірами толерантності (сутність, функції, структура, та ін.). Так, на першому курсі таке зростання досягнуто у 2,7 рази, на третьому – у 2,33 і на п'ятому – у 2,7 рази.

Висновки. Таким чином, констатуємо своєрідну сензитивність в освоєнні еталонних ознак толерантності у юнацькому віці (18-19 років) і на ранніх етапах зрілості молоді (20-22 роки). Така внутрішня чутливість до толерантно-формуальних впливів вочевидь пов'язана із досягненням цілісності особистісного простору названої категорії осіб (до речі, саме за цим параметром маємо найбільше кількісне зростання даних у першокурсників на 6,4 балів, у третьокурсників – на 8,6, і у п'ятикурсників – на 9,9 балів). А це означає, що толерантність як інтегральна риса особистості корелює із самотолерантністю, вірністю собі, відчуттям близькості та єдності з рідними і близькими людьми. Іншим словами, у досвіді здійсненого нами формуального експерименту маємо, згідно термінології Е. Еріксона [див. 5], зовнішню активізацію й адекватну їй внутрішню актуалізацію нормальної лінії психосоціального розвитку тих студентів-економістів, які були учасниками експериментальних груп.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фурман А. В. Генеза толерантності та перспективи українотворення (комплексний проект) / А. В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013, № 1. – С. 6–20.
2. Шаюк О. Я. Когнітивний компонент толерантності особистості / О. Я. Шаюк // Зб. наук. пр. НАДПСУ, № 55. Серія: Педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Романишина Л. М. – Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2010. – С. 227–230
3. Шаюк О. Я. Особливості психологічної структури толерантності майбутніх економістів / О. Я. Шаюк // Психологія і суспільство. – 2011, № 3. – С. 28–65.
4. Шаюк О. Я. Психологічні особливості формування професійної толерантності у майбутніх економістів: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ольга Ярославівна Шаюк. – Хмельницький, 2012. – 215 с.
5. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Эрик Г. Эриксон ; [пер. с англ., науч. ред., примеч. А. А. Алексеева. – [изд. 2-е перераб. и дополн.] – СПб. : Речь, 2002. – 416 с.

О. Я. Шаюк

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ КОГНИТИВНОГО КОМПОНЕНТА ТОЛЕРАНТНОСТИ У БУДУЩИХ ЭКОНОМИСТОВ

В статье отслеживается эффективность формировающего влияния экспериментальных условий на покомпонентное становление профессиональной толерантности как интегральной черты будущих экономистов, а также подтверждается результативность последней во время практической реализации. Доказано, что отмеченные формирующие психологические влияния способствуют позитивным изменениям и качественному обогащению понимания сущности толерантности студентами-экономистами, и в следствии оптимизируют формирование её когнитивного компонента.

Ключевые слова: личность, толерантность, интолерантность, терпимость, полнота понимания, сущность, функции, структура, виды, личностное пространство, когнитивный компонент.

O. Ya. Shayuk

FORMATION PECULIARITIES OF FUTURE ECONOMISTS' COGNITIVE TOLERANCE COMPONENT

The article reveals efficiency of the formation influence of experimental conditions on component development of professional tolerance as an integral part of future economists' personality trait. It is proved that the suggested system is efficient in the educational surrounding. It is also shown that these forming psychological effects contribute to positive changes and enrich understanding essence of tolerance by economist's students and thus optimize the formation of their cognitive tolerance component.

It is also determined that there is certain sensitivity in mastering reference tolerance features at youth age and at the early stages of youth maturing. Such kind of inner sensitivity to tolerant and forming influences if associated with achieving integrity of personal space of the mentioned personalities. It means that tolerance as an integral personal trait correlates with self-tolerance, self-faithfulness, sense of closeness and unity with relatives and friends.

Keywords: personality, tolerance, intolerance, tolerance, completeness understand, essence, function, structure, types, personal space, the cognitive component.

Подано до редакції 18.05.2013